
Prezentace knihy Josepha Ratzingera *Úvod do křesťanství: výklad apoštolského vyznání víry*

EDUARD KRUMPOLC

1. Úvodní poznámky

V roce 2007 vydalo Karmelitánské nakladatelství první úplný český překlad knihy Josepha kardinála Ratzingera *Úvod do křesťanství*, a to podle 6. německého vydání této knihy v nakladatelství Kösel-Verlag v Mnichově, opatřeného novou předmlouvou autora z roku 2000.

Knihu přeložil Vratislav J. Slezák, věcně a jazykově překlad revidoval a upravil Pavel Mareš. Kniha vyšla jako třetí svazek v edici *Studium*, má 288 stran formátu A5 a je svázána v pevné vazbě.

Cílem této prezentace je osvětlit vznik a původní záměr této knihy, stručně seznámit s jejím obsahem a s jejím hodnocením samotným autorem v předmluvě z roku 2000. Význam knihy ještě vzrostl poté, co se roku 2005 stal její autor papežem, a to je také důvodem zvýšeného zájmu o ni.

Knihou vznikla v roce 1968 na základě přednášek, které měl tehdy ještě mladý profesor systematické teologie Joseph Ratzinger v letním semestru roku 1967 na univerzitě v Tübingenu pro posluchače všech fakult. Autor sám uvádí, že chtěl napodobit přednáškový kurs Karla Adama *Podstata katolicismu (Das Wesen des Katholizismus)* přednesený na téže univerzitě s velkým úspěchem asi půl století předtím.¹ Knihu věnuje svým posluchačům, s nimiž se setkal v různých etapách svého akademického působení. Vyšla na popud nakladatele Heinricha Wilda a byl o ni takový zájem, že se dočkala během jediného roku deseti vydání v celkovém nákladu 45 tisíc výtisků.

Brzy také vyšla v překladech do různých jazyků, do češtiny poprvé v roce 1978 v Křesťanské akademii v Římě, dotisk téhož vydání v Římě byl uskutečněn v roce 1982, jeho reprint proběhl v nakladatelství Petrov v Brně roku 1991, ovšem bez uvedení překladatele. Porovnáním českého překladu s původním německým textem bylo zjištěno, že překlad zvláště prvních kapitol díla byl značně zjednodušený, chyběly v něm celé odstavce i věty, některé poznámky k textu a všechny rejstříky. Proto bylo rozhodnuto pořídit překlad nový, úplný a standardní, se všemi náležitostmi a především s předmlouvou autora k novému vydání díla z roku 2000, která je jakýmsi zhodnocením díla a jeho doporučením dnešnímu čtenáři.²

---

¹ Srov. RATZINGER, Joseph. *Úvod do křesťanství: výklad apoštolského vyznání víry*. Kostelní Vydří: Karmelitánské nakladatelství, 2007, s. 21.

² Srov. tamtéž, s. 278–281.

2. Předmluva knihy

V předmluvě k novému vydání autor roku 2000 konstatuje, že navzdory velkým změnám, ke kterým došlo za více než třicet let od prvního vydání knihy, a to zejména v letech 1968 (vzpoura mladé generace proti stávajícímu řádu západní společnosti) a 1989 (pád komunistických režimů ve střední a východní Evropě), zůstává obsah knihy stále aktuální, takže na něm není třeba nic měnit. Nový je pouze společenský kontext, který je dnes charakterizován náboženským a kulturním pluralismem, zvýšeným zájmem o autentickou náboženskou zkušenost a mystická náboženství východní Asie, relativizační náboženství a hledáním tajemství Boha.

Tváří v tvář těmto novým trendům musí křesťanská víra čelit dvěma výzvám: zaprvé pokusům o nový výklad postavy Krista, který Boha nezjevuje, nýbrž pouze zvláštním způsobem zakouší; zadruhé pokusům o nové chápání Boha, které je spíše negativní, mystické a neosobní.³ Existuje strach z křesťanského „imperialismu“, stesk po původní krásné rozmanitosti náboženství a jejich domnělé radostnosti a svobodě. Ztraceným kulturám se prý má poskytnout prostor buď pro zformování autochtonního křesťanství nebo, podle radikálnějšího názoru, se mají dokonce od křesťanství osvobodit.⁴ K tomu přistupuje celosvětová krize étosu, který si žádá zdůvodnění. Nenajde-li ho v osobě Boha (Slova, Logu), nedá se zdůvodnit žádným jiným způsobem a zbývá jen kalkulace důsledků jeho porušování.⁵ Oddělení Krista a Boha však má nedozírné důsledky, neboť Bůh se nám tím vzdaluje, stává se nepřítomným, a tak vlastně Bohem vůbec není. Jestliže však Bůh přijal naše lidství a je v Ježíši pravým Bohem i pravým člověkem, pak je mezi námi přítomen nejen včera, ale i nyní. Proto obnovená christologie musí mít odvahu vidět Krista v celé jeho velikosti, jak ho ukazují čtyři evangelia.⁶ Závěrem autor poznamenává, že nové zpracování díla by vyžadovalo věnovat mnohem větší pozornost mezináboženské problematice. Vyjadřuje však přesvědčení, že základní orientace díla byla správná, proto je doporučuje i dnešnímu čtenáři.⁷

3. Struktura knihy

Celé dílo se skládá z úvodu a tří částí, které se dělí na jednotlivé kapitoly, podkapitoly a odstavce. Text je bohatě komentován poznámkami, které jsou umístěny na konci knihy. Za nimi pak následují rejstříky, a to jmenný, věcný a rejstřík biblických odkazů, nakonec je připojena poznámka k českému vydání knihy.

---

³ Srov. tamtéž, s. 12–14.

⁴ Srov. tamtéž, s. 14–15.

⁵ Srov. tamtéž, s. 16.

⁶ Srov. tamtéž, s. 17.

⁷ Srov. tamtéž, s. 18.

Struktura díla je dána apoštolským vyznáním víry, jehož jednotlivé články autor probírá a vysvětluje. V úvodu se věnuje otázce víry v dnešním světě a církevní podobě víry, v první části tématu Bůh, v druhé části tématu Ježíš Kristus, ve třetí části tématu Duch a církev.

4. Úvod knihy

V úvodu se autor zabývá obtížemi hlásání víry v dnešním světě, pochybnostmi věřících i nevěřících. Uvádí přitom výstižné příklady z náboženské i světské literatury. Potom přechází k vysvětlení, co znamená postoj víry: „Věřit znamená přijmout, že v jádru lidské existence se nalézá bod, smysly neuchopitelný, v němž objevujeme neviditelné, kde se tohoto neviditelného můžeme dotýkat a přitom zakoušet, že je pro naši existenci nezbytné.“⁸ K takovému postoji je nutné obrácení srdce: „Jedině prostřednictvím celoživotního obrácení můžeme pochopit, co znamená říci: Věřím.“⁹ Víra nikdy nebyla samozřejmostí, byla vždy rozhodnutím, které zasahuje hlubiny lidského bytí a vyžaduje vnitřní obrácení člověka.¹⁰

Autor se potom zabývá dilematem víry v dnešním světě. Kritizuje pokusy o přizpůsobení víry demytologizací nebo církevně-pragmatickým „aggiornamentem“ a říká, že tyto snahy jen zesilují podezření, že se za dnešní vydává něco, co je v podstatě minulostí.¹¹ Dále rozebírá filosofické pokusy o hledání pravdy u Descartese, Kanta, Giambattisty Vica, mluví o zrození historismu a dokládá to na díle Hegela a Comta ve filosofii a Ferdinanda Christiana Baura v teologii. U Karla Marxe však nastává ve filosofii obrat k technickému myšlení, nejde už o výklad světa, ale o jeho změnu. Teologie se pokoušela čelit historicismu tím, že samu víru představila jako historii, technickému myšlení pak zase tím, že ji pomocí politické teologie představuje jako prostředek k proměně světa. Proces víry však nenáleží do vztahu vědět – činit, spíše se dá vyjádřit vztahem stát – chápat (*stehen – verstehen*). Tento postoj je vyjádřen slovem „amen“, které vyjadřuje pravdu, pevnost, věrnost.¹²

Na otázku „Co znamená křesťansky věřit?“ dává autor tuto odpověď: „Věřit křesťansky znamená svěřovat se smyslu, jenž nese mne i svět; přijímat ho jako pevný základ, na kterém mohu beze strachu stát.“¹³ Dále vysvětluje, že tímto smyslem je Bůh, Slovo, Logos. Rozumnost víry pak spočívá v tom, že víra je vykročením ke smyslu, k samotné pravdě, Logu.

Ten však je osobní, je to živý Bůh, který se zjevil v Ježíši z Nazareta.¹⁴

⁸ Tamtéž, s. 33.

⁹ Tamtéž.

¹⁰ Srov. tamtéž, s. 34.

¹¹ Srov. tamtéž.

¹² Srov. tamtéž, s. 45.

¹³ Tamtéž, s. 48.

¹⁴ Srov. tamtéž, s. 53.

Ve druhé kapitole úvodu autor vysvětluje, jak došlo k vytvoření struktury apoštolského vyznání víry (symbola) a jakou roli toto vyznání víry hrálo v dějinách křesťanství. Symbolum vyjadřuje navzdory všem rozkolům a napětím společný základ víry v trojjediného Boha.¹⁵ Původní podoba symbola je dialogická: jsou to otázky a odpovědi na víru v Boží trojici, proto je symbolum formulováno v jednotném čísle. Pozdější formulace víry v množném čísle vznikaly na koncilech jako výraz společné víry církve a její nauky – dogmatu.¹⁶

Ve víře má slovo přednost před myšlenkou, její struktura se liší od filosofie, kde myšlenka předchází slovu. Je to dáno tím, že „víra je ze slyšení“ (Řím 10,17), ne z přemýšlení, a proto myšlení ve víře je vždy jen promyšlení toho, co bylo slyšeno a přijato.¹⁷ Smysl víry je sociální: sjednocování ducha prostřednictvím jednoty slova. Teprve sekundárně se otevírá jednotlivcům cesta k osobnímu prožívání víry. Tato vnitřní zkušenost víry může být u různých osob různě intenzivní, avšak náboženství nespočívá v osamělé cestě mystika, ale ve společenství hlásání a naslouchání.¹⁸ Závěrem této kapitoly autor shrnuje své úvahy o víře slovy: „K víře podstatně patří vyznání, slovo a také jednota, kterou víra působí; k víře patří účast na bohoslužbě obce a konečně i ono spolubytí, jemuž říkáme církev. Křesťanská víra není idea, nýbrž život, není to duch existující sám pro sebe, nýbrž vtělení, duch v těle dějin a dějinné MY... Víra není mystikou sebeztožnění ducha s Bohem, ale poslušností a službou: je to překračování sama sebe, osvobození vlastního JÁ prostřednictvím služby tomu, co jsem nevytvořil ani nevymyslel; je to osvobozování skrze službu ve prospěch celku.“¹⁹

5. První část knihy

První část knihy je strukturována do pěti kapitol. První z nich je nadepsána „Úvodní poznámky k tématu Bůh“. Autor se zde zabývá různými pojetími Boha a vysvětluje pojmy, jako jsou monoteismus, polyteismus a ateismus. Dále vysvětluje návaznost křesťanského kréda na víru Izraele v jediného Boha Jahve a odmítání pohanské víry v jiné bohy jak u Izraelitů, tak i později u křesťanů. Toto odmítání společensko-politického tlaku okolí mělo nesmírně závažné důsledky jak pro jednotlivce, tak i pro celou společnost, neboť se tu odehrával boj o základní podobu veřejného života antiky.²⁰

Ve druhé kapitole nazvané „Biblická víra v Boha“ autor připomíná biblické vyprávění o hořícím keři (Ex 3) a vysvětluje smysl Božího jména Jahve. Pak přechází ke spojení Platónovy filosofie bytí a biblického zjevení Boha u církevních otců a ukazuje, že k němu došlo překladem Starého zákona do

¹⁵ Srov. tamtéž, s. 56.

¹⁶ Srov. tamtéž, s. 58–59.

¹⁷ Srov. tamtéž, s. 60.

¹⁸ Srov. tamtéž, s. 61–63.

¹⁹ Tamtéž, s. 66.

²⁰ Srov. tamtéž, s. 75–77.

řečtiny v prostředí, které již bylo ovlivněno Platónovým myšlením. Originalita jména Božího Jahve se jeví u Mojžíše jako nesporná a je východiskem pro to, aby se z Izraele stal národ skrze Boha, který jej volá k naději. Je to Bůh jeho otců, původně nazývaný El nebo Elohim. Autor ukazuje, že tento Bůh provází Izraele jeho dějinami, zjevuje se prorokům a je také Bohem Ježíše Krista, který dává poznat jeho jméno lidem (srov. Jan 17,26). Ježíš také ukazuje slovy „Já jsem to“, že oním jménem, možností vzývat Boha, je on sám. Jméno je osoba samotného Ježíše.²¹ Paradox biblické víry v Boha spočívá ve spojení bytí a osoby: věříme, že to, co je skryté (bytí), je zcela blízké (osoba), „že to jedno je *On* jediný, který je pro všechno a pro něhož všechno je“.²²

Ve třetí kapitole se autor zabývá Bohem víry a Bohem filosofů. Nejprve popisuje rozhodnutí rané církve pro filosofii jako rozhodnutí pro logos proti mýtu. „Kristus totiž o sobě řekl, že je pravda, a ne zvyk“ (Tertullian, *De virginibus velandis* I,1). Autor to považuje za velký výrok patristické teologie, neboť je v něm shrnut zápas rané církve i křesťanské víry o absolutní pravdu. Křesťanství se tak rozhodně postavilo na stranu pravdy a odvrátilo se od pouhé ceremoniální podoby, jíž se také může interpretačně přisoudit nějaký smysl.²³ Na druhé straně ovšem Bůh filosofů dostává ztotožněním s Bohem Bible osobní rysy: není sebestředný, ale vztahový, není už čistým myšlením, ale láskou. To se projevuje ve vyznání víry zejména tím, že Boha nazýváme Otcem.²⁴

Čtvrtá kapitola knihy je nadepsána „Víra v Boha dnes“. Autor se táže, co znamená, když někdo dnes spolu krédem církve řekne: „Věřím v Boha“. Odpovídá, že to znamená především rozhodnutí pro primát logu proti pouhé hmotě, pro prvenství stvořitelského Ducha před stvořenou hmotou. Stvořitel však není řemeslník, ale svobodný tvůrce. Křesťanskou víru je proto možné označit jako filosofii svobody.²⁵ Víra v osobní charakter Boha nás však vede k tomu, abychom překročili pouhý monoteismus a přijali víru v trojjediného Boha.

O víře v trojjediného Boha jedná pátá kapitola první části knihy. Východiskem této víry je historická zkušenost. Bůh se zjevuje nejprve jako Bůh otců Izraele, pak přichází na svět jako Boží Syn v Ježíši Kristu, který nakonec sesílá Ducha svatého. Tak se postupně zjevuje celá Boží trojice osob: Otec, Syn a Duch svatý. Bůh je takový, jaký se projevuje, proto přijímáme Boží zjevení jako skutečnost, ne jako pouhé divadlo pro lidi. Autor popisuje zápas církve o pojetí trojičního dogmatu a poukazuje na bezvýchodnost stanovisek, která ho popírají (monarchianismus, modalismus, subordinacionismus). Připomíná také nesprávné interpretace nauky o Trojici v novodobém filosofickém

²¹ Srov. tamtéž, s. 86–91.

²² Tamtéž, s. 93.

²³ Srov. tamtéž, s. 96–97.

²⁴ Srov. tamtéž, s. 101–102.

²⁵ Srov. tamtéž, s. 103–108.

myšlení (Hegel, Schelling, Marx).²⁶ Nakonec připojuje formou negativní teologie obsáhlý výklad nauky o Trojici, který doplňuje přírovnáními z moderní fyziky. Nauku o Trojici nakonec formuluje pozitivně ve třech tezích (jako tázání po původní smyslu jednosti a mnohosti, jako funkční vztah k pojmu osob a jako absolutnost relativního, vztahového). Správnost této nauky dokazuje autor jak rozbořením pojmu osoby, tak i zpětnou vazbou na Bibli, zejména na Ježíšovy výroky z Janova evangelia.²⁷

6. Druhá část knihy

Druhá část knihy pojednává o christologii a je strukturována do dvou kapitol. První kapitola rozebírá větu kréda „Věřím v Ježíše Krista, Syna jeho jediného, Pána našeho“, druhá kapitola se zabývá rozvinutím víry v Krista v christologických člancích víry. První kapitola je rozdělena na čtyři podkapitoly.

První podkapitola se zabývá dnešním problémem víry v Ježíše. V něm se propojují *logos* a *sarx*, smysl i jedna z postav historie. Vedle sjednocení víry filosofů a víry Bible zde vystupuje nový problém: spojení slova a těla, víry a dějin. Dějiny nelze zkoumat stejně jako fyzikální jevy. Dějiny se neopakují a jsme odkázáni na dějinné prameny, často jen nahodilé písemné zprávy. Ty nám sice ukazují Ježíše jako historickou osobu, samy nás ale nemohou přesvědčit o tom, že Ježíš je Bohem, Kristem.²⁸

Ve druhé podkapitole autor probírá základní podobu christologického vyznání: Ježíš je Kristus. Podrobuje kritice Harnackovu tezi: „Ne Syn, ale pouze Otec patří do evangelia, jak ho zvěstoval Ježíš.“ Z kázajícího Ježíše se prý stal kázaný Kristus, jeho evangelium lásky prý bylo nahrazeno doktrínou o Bohočlověku. Avšak pouhý Ježíš bez Krista neexistuje, jeden nemůže být bez druhého, víra v Krista není rekonstrukcí, ale živou skutečností.²⁹ Jméno Kristus je už od prvních staletí křesťanství chápáno jako Ježíšovo jméno, ne jako jeho funkce, Ježíš je totiž podle Karla Bartha dokonalým nositelem funkce, u něho poslání splývá s bytím.³⁰ Východiskem této víry v Krista je kříž, na který sám Pilát napsal: Ježíš je král. Janovo evangelium prezentuje christologii, tj. svědectví víry v Krista jako zvěst o Ježíšově příběhu, a tak ukazuje dokonalou jednotu Krista a Ježíše. Těsné spojení mezi Ježíšem a Kristem je těsné spojení mezi osobou a dílem, mezi vírou a láskou.³¹

V třetí podkapitole se autor zabývá otázkou pravého božství i lidství v Ježíši Kristu. Kritizuje moderní klišé o „historickém Ježíši“ a dokazuje oprávně-

²⁶ Srov. tamtéž, s. 112–117.

²⁷ Srov. tamtéž, s. 118–131.

²⁸ Srov. tamtéž, s. 136–137.

²⁹ Srov. tamtéž, s. 139–141.

³⁰ Srov. tamtéž, s. 142–143.

³¹ Srov. tamtéž, s. 143–145.

nost christologického dogmatu o „božském člověku“. Rozebírá biblickou terminologii „Syn Boží“ a „Syn“ a její vztah k dogmatu chalkedonského koncilu. Ukazuje, že Janova christologie i christologie církevních vyznání víry uznává samotné bytí jako akt a říká: Ježíš je své dílo, je jedno s Bohem a zároveň i příkladným člověkem.³²

Čtvrtá podkapitola je nadepsána „Cesty christologie“. Autor zde osvětluje některé christologické problémy, totiž teologii vtělení, teologii kříže, soteriologii, podrobuje kritice Anselmovu satisfakční teorii a představuje Krista jako „posledního člověka“, v němž bude všechno obnoveno. Oceňuje Teilhardovo pojetí evoluce vesmíru, v němž Kristus zaujímá ústřední postavení cíle a završení růstu komplexity. Ukazuje souvislost pavlovské teologie „těla Kristova“ s janovskou teologií Krista, který, jakmile je povýšen od země, táhne všechno k sobě (srov. Jan 12,32). Uzavírá tvrzením, že křesťanská víra není pouhým ohlžením se do minulosti, ale je směřováním k budoucnosti, která je zjevena v oslaveném Kristu objímajícím celé lidstvo a odevzdávajícím sebe i lidstvo Bohu.³³

Za čtvrtou podkapitolou je vložen exkurz nadepsaný „Struktury křesťanství“. Autor zde probírá některé aktuální otázky související s christologií, totiž vztah jednotlivce a celku, princip pro-existence, zákon inkognita, zákon přemíry, definitivnost spásy a naděje na spásu, primát přijímání a křesťanskou pozitivitu. Závěrem shrnuje, že těchto šest principů lze označit za konstrukční vzorec křesťanské existence, za podstatu křesťanství. Podotýká však, že těchto šest principů se nakonec koncentruje v jediném principu lásky. Víra a láska se vzájemně podmiňují, v lásce je přítomný i princip naděje, ale láska je ze všeho největší (srov. 1 Kor 13,13).³⁴

Následuje druhá kapitola, v níž autor probírá jednotlivé christologické články víry: početí Ježíše z Ducha svatého, jeho narození z Panny Marie, jeho utrpení, smrt na kříži a pohřeb, sestoupení „do pekel“, zmrtvýchvstání, nanebevstoupení a oslavu v nebi, odkud přijde soudit živé i mrtvé. Jednotlivé články víry v Krista jsou ukázány ve vzájemných souvislostech, je dokumentován jejich biblický základ, jsou uvedeny jejich důsledky pro křesťanský kult, pro pojetí času a věčnosti, pro víru v Boží soud a eschatologické završení.³⁵

7. Třetí část knihy

Závěrečná třetí část knihy je nadepsána „Duch a církev“. Je strukturována do dvou kapitol, z nichž první je spíše propedeutická a druhá je vlastním výkladem článků víry.

³² Srov. tamtéž, s. 151–160.

³³ Srov. tamtéž, s. 161–171.

³⁴ Srov. tamtéž, s. 171–191.

³⁵ Srov. tamtéž, s. 192–233.

V první kapitole autor poukazuje na vnitřní jednotu posledních článků víry, totiž víry v Ducha svatého, v církev, společenství svatých, odpuštění hříchů, vzkříšení těla a věčný život. Církev je chápána jako místo působení Ducha svatého ve světě, žije z odpuštění hříchů ve křtu a svátosti smíření, je společenstvím obrácených, spojených v jedno s Kristem skrze eucharistii, je jim přislíbena vzkříšení těla a věčný život ve společenství svatých. Tím je prolomena hranice smrti a otevřena definitivní budoucnost člověka i světa.⁵⁶

V druhé kapitole se autor podrobněji věnuje rozboru dvou hlavních otázek článku o Duchu a církvi. Rozebírá otázku svatosti církve osvícované skrze Krista Duchem svatým a rovněž katolicity církve vyjádřené jednotou všech místních církví vedených svými biskupy v jedné všeobecné církvi Kristově.⁵⁷ Dále se zabývá otázkou vzkříšení těla, přičemž srovnává biblickou víru ve vzkříšení těla s filosofickou naukou o nesmrtelnosti duše. Nesmrtelnost nevyplývá z nedělitelnosti duše podle představ antické filosofie, ale je darem Boha Stvořitele. Vzkříšení těla očekávané na konci dějin v den Božího soudu je výrazem pospolitého charakteru lidské nesmrtelnosti. Mezistav mezi smrtí a vzkříšením není spánkem smrti, ale životem s Kristem, který přetrvává i smrtí (srov. Flp 1,23; 2 Kor 5,8; 1 Sol 5,10). Nesmrtelnost člověka je založena na jeho dialogické odkázanosti na Boha, jehož láska dává věčnost. Vzkříšené tělo bude – v biblickém smyslu slova – duchovní (viz Jan 6,63; 1 Kor 15,50).⁵⁸

Autor uzavírá své úvahy konstatováním, že cílem křesťana není soukromá blaženost, ale celek, spása celého lidstva. Skutečnost vykoupení Kristem je základem křesťanské naděje v budoucnost světa i lidstva. Proto je křesťanské poselství aktuální pro každého člověka v každé době, tedy i dnes.⁵⁹

---

⁵⁶ Srov. tamtéž, s. 237–241.

⁵⁷ Srov. tamtéž, s. 242–248.

⁵⁸ Srov. tamtéž, s. 248–256.

⁵⁹ Srov. tamtéž, s. 257.